

A közművelődés történetéről

Ugyan ki kételkedne abban, hogy egy közösség művelődésének története elsősorban a közösség művelődési állapotainak története? Ám annyire banálisnak tűnik ez a fogalmazás, annyira szükséges is, mert a legtöbb művelődéstörténeti írás a kultúrhistóriát alkotók és alkotásaik időrendbe szedett leírásaként fogja fel. Irodalom-, esetleg képzőművészet-, zene- és színháztörténeti tények, ritkábban bölcsélet- vagy tudománytörténeti fejlemények szerepelnek a szokványos művelődéstörténeti írásokban. Legtöbbször még a szóban forgó alkotók és alkotások közönségéről sem esik szó ezeken az oldalakon, arról a közönségről tehát, amely a közönségnek még mindig csak töredékét jelentette.

Nemcsak az egykori valóság iránti hűség, nemcsak a tömegek történelemformáló szerepének tudomásulvétele követeli meg ennek az állapotnak a meghaladását, a jelen közművelődési gyakorlata szempontjából is szükség van közösségre tájolt művelődéstörténetre. Mert egyáltalán nem mindegy például, hogy a művelődéstörténet azt sugallja egy közösségnek, hogy a kultúra ügye néhány alkotóra tartozik, s azok alkotásaival mintegy az egész közösség elintézettnek tekintheti a művelődés kérdését, vagy pedig minden egyes tagjának szerepét érzékelteti. Mint ahogy az sem mindegy, hogy egy közösség kultúráján — ismét művelődéstörténeti sugallatra — irodalmat, esetleg más művészeteket ért — amint *A Hét* egyik felmérése mutatta (1974. 36.) —, vagy pedig nevelést, tudományt, könyvtárat és lapokat is például.

A közösség művelődési állapotának alakulását kutató előtt nyilvánvaló, hogy hagyományosan a közösség döntő többsége számára a kultúra népi kultúra volt, pontosabban népi kultúrák sokasága, s csak egy kis töredék esetében jelentett egyebet, vagy egyebet is. A tárgyi néprajzra és a népművészetre összpontosító etnográfia, ez a romantika jegyében született tudomány, a mai napig hajlamos a népi kultúrában elsősorban az értékekre figyelni. Értékmentő tevékenysége közben — amely nem lehet eléggé energikus a népi életforma bomlásának időszakában — az etnográfia bizonyos fókáig adósunk maradt a népi életforma terjedelmének, szerkezetének, alakulásának, bomlásának magyarázatával. Holott a hagyományos társadalom művelődési közállapotának megvilágítása szinte egyértelmű a népi kultúra feltárással. A neveléstörténet elsősorban a paraszti családi nevelést kutatja, a mentalitástörténet elsősorban a népi kultúra mágikus gondolkodási formáit, például a boszorkányokba, ártó erőkbe és a velük szembeni védelmezést kereső mágikus cselekvésekbe vetett hitet, nézetrendszert, a falun belüli kommunikáció rendszerét jelenti, amelyben természetesen a szószeknek és a vásároknak is megvolt a szerepük. Csak a népi kultúra teljességének megragadása tenné lehetővé e kultúra értékeinek érzékelése mellett a bomlás okainak megértését is.

A másik kultúra, az uralkodó osztály kultúrája az, amelyről a művelődéstörténet előszeretettel beszél, többnyire azonban anélkül, hogy zártságára, szűk körű voltára utalna.

A továbbiakban azonban nem a hagyományos világ kétféle kultúrájára szeretnénk összpontosítani, mint inkább az e kettősséggel jellemezhető tradicionális helyzet meghaladására. A népi kultúra bomlásának időszaka ugyanis egyben a közműveltség létrejöttének korszaka is. A népi életforma bomlása és a tömeges műveltség kialakulása az utóbbi száz év folyamán ment végbe a hagyományos, prekapitalista formák bomlásával, a városiasodással és a közlekedés átalakulásával párhuzamosan. A városiasodás és a vasúthálózat kiépülése a Bánság és a Partium felől haladt kelet felé bizonyos ütemeltolódással (ez az eltolódás Temesvár és Csíkszereda viszonylatában például a vasút esetében közel félévszázadnyi, a városi lakosság aránya tekintetében pedig még több). A városiasodás a korszak elején még csak a lakosság mintegy ötödét érintette, de például Udvarhely megyében 1890-ben is még csak a lakosság huszadrésze élt városias településekben, s a hazai magyar lakosság csak az 1956-os népszámlálás idejére vált kétötöd részében városiakóvá (valószínűleg az idejé népszámlálás lesz az, amely a történelem folyamán első ízben talál ezen a tájon több magyar lakost városban, mint falun).

A mintegy száz évvel ezelőtt tájainkon is kibontakozni kezdő ipari forradalom s ennek fejleményei közül is elsősorban a vasúthálózat kiépítése és a városiasodás nyomán bomlott fel a hagyományos művelődési szerkezet, és jött létre tehát az új.

Az írástudó társadalom

Ha a hagyományos társadalomra és művelődési állapotra a szóbeliség, illetve az írásság szűk volta jellemző, az új kulturális állapot talán legfontosabb vonása a többé-kevésbé általános írástudás. Noha az analfabetizmus korából való kilépés a statisztikai korszakban ment végbe, s mint ilyen eléggé jól követhető, a nevelés- és művelődéstörténet nem sok figyelmet fordított eddig erre a kérdésre. (Mi több, olyan vaskos neveléstörténeti munkát is láttunk, amely az első világháború előtti félszáz év fejlődését tárgyalva meg sem említi az analfabetizmus visszaszorulását.)

Pedig az 1830-as évektől kezdődően rendelkezünk statisztikailag jól megragadható adatokkal. Az 1900-as népszámlálás ugyanis az írástudás mértékét korcsoportonként is feltüntetve, módot ad arra, hogy az akkori nyolcvanévesekből kiindulva az 1830-as évekre is vissza lehessen vetíteni az analfabetizmus arányát:

<i>Írni-olvasni tudott 1900-ban</i>	<i>a nyolcvanévesek</i>	<i>a hatvanévesek</i>
Csíkban	7,6	16,1
Háromszéken	17,6	24,9
Udvarhelyszéken	21	30 százalékra

A kép egyértelműen azt sugallja, hogy a hagyományos kultúra alkonyán, még a többségünkben szabadparaszti közösségekben sem haladta meg az írástudók száma a lakosság negyedét-ötödét. Meggondolkoztató viszont az, hogy az 1870-es adatok — amelyek immár az egész lakosságra kiterjednek — kedvezőtlenebb képet mutatnak az idős emberek körében tapasztaltak alapján a század derekára visszavetített állapotról. (Az említett megyékben 3—6%-kal volt alacsonyabb 1870-ben, mint 1850 körül.) A magyarázatot talán abban kell látnunk, hogy az öregek, a túlélők az akkori viszonyok között nagyobb számban a jobb módúak, tehát az iskolázottabbak köréből kerültek ki.

Mindenesetre 1870 után az írásbeliség terjedésének folyamata felgyorsul, a közösség megindul azon az úton, amely történelmében első ízben vezet át az írásbeliség korába.

Az átbillenés, az a mozzanat, amikor az írástudók száma meghaladja már az analfabétákét, valamikor a századfordulón következett be. Az ismétlődő népszámlálások adatai alapján megközelítőleg a következőképpen: 1870: 25, 1880: 31, 1890: 41, 1900: 51%. Tájékanként természetesen jelentős eltolódások mutatkoztak: városokon az átbillenés már 1870 körül megtörtént — a kisebb városok, például Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda és Székelyudvarhely kivételével —, s a városiasabb Bihar megyében is már 1880 előtt. A csíki T. Nagy Imre, amikor azt írja, hogy „mai falusi népünk közművelődési foka majdnem eléri az ezelőtt 60 évvel volt városi fokot”, úgy tűnik, túlzott — ám az eltolódás valóban több évtizednyi volt.

Az 1910-es népszámlálás idején már — az írástudás terjedésének gyorsulását is jelezve — a lakosságnak mintegy kétharmad része lépett ki az analfabetizmusból. Az első olyan népszámlálás, amely a romániai magyarságot külön entitásként tünteti fel, az 1930-as volt, amikor is a jelek szerint már a lakosság több mint négyötöd része írt-olvasott (Csíkban 76,4, Háromszéken 84,3, Udvarhely megyében 85%). Végül az 1948-as népszámlálás már csak a lakosság egytized részét találta analfabétának.

Közösségünk viszonya az írásbeliséghez — földrészünk fejlettebb tájaihoz képest — meglehetősen rosszul alakult, ám kelet-európai viszonylatban nem mondható kedvezőtlennek. Az írástudatlanság korából való kilépés művelődéstörténetünk egészének viszonylatában is az egyik legfontosabb fejlemény. Az 1870—1900—1930—1948 idősnak megfelelő aránysor, azaz 25—51—81—90%, kultúrhistóriánk egyik alapmutatója, amelyhez a legkülönbözőbb vonatkozásokat kell és lehet is viszonyítani.

Az iskolát jártak zöme számára, különösen a korszak kezdetén, az eredmény valóban az olvasás és jobb esetben az írás elsajátítására korlátozódott. Nem is lehetett másképp: nagy létszámú osztályokkal kellett a kor tanítóinak megbirkóznuk. Barabás Béla írja, hogy a múlt század hatvanas éveiben az aradi minoritáknál másfélszázan voltak elsősök, 1876-ban pedig Csíkban százkilenc, Udvarhely megyében csaknem száz gyermek jutott egy-egy tanítóra. Érthető, ha ugyanakkor Maros-Tordában a végzeteknek pusztán kétötöde tudott írni — a többi megállt az olvasásnál. Természetesen az is kérdés, hogy ez az elemi olvasási készség mennyiben maradt fenn, illetve mennyiben csőkevényesedett el.

Et de vohell.

Princken toqantatottan
Lapellihki Pö lö mint.

Kapadun mujan,
Kapadun mujan leqottan,
de izq unavotte nek mujint.

Et itt A köeltö!

Csoodellja tösttö-
tus-tollat mujat.

Hiltt ka velin
esse, mint onn

- amely, amik az Araszt -,

Atta: kiltta

mindes a kiltta

jinakillat:

ne hallj, ne tudj,

ne iss, ne lakt.

A tanakölj

lak ennyi:

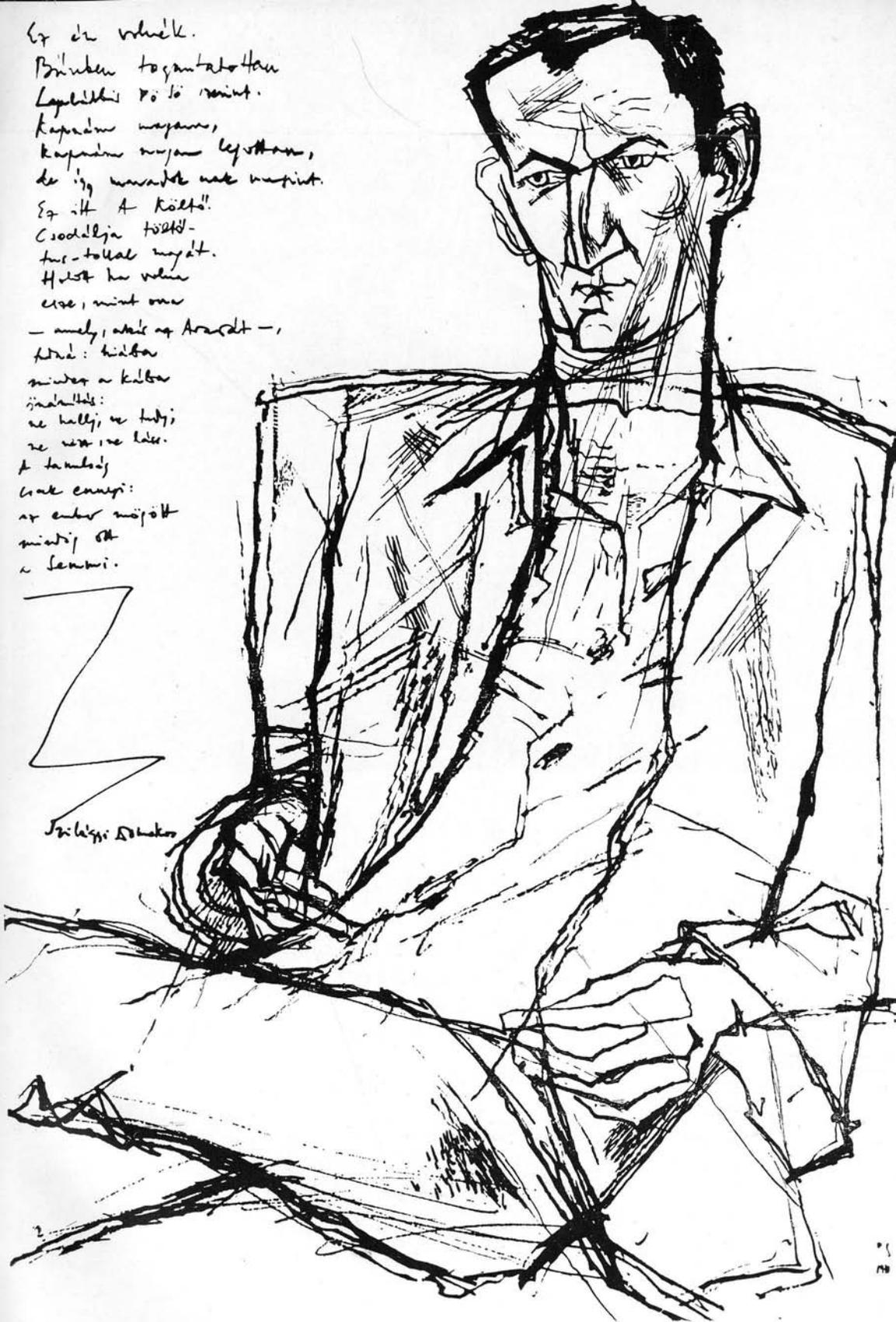
az ennt mujött

mintj ott

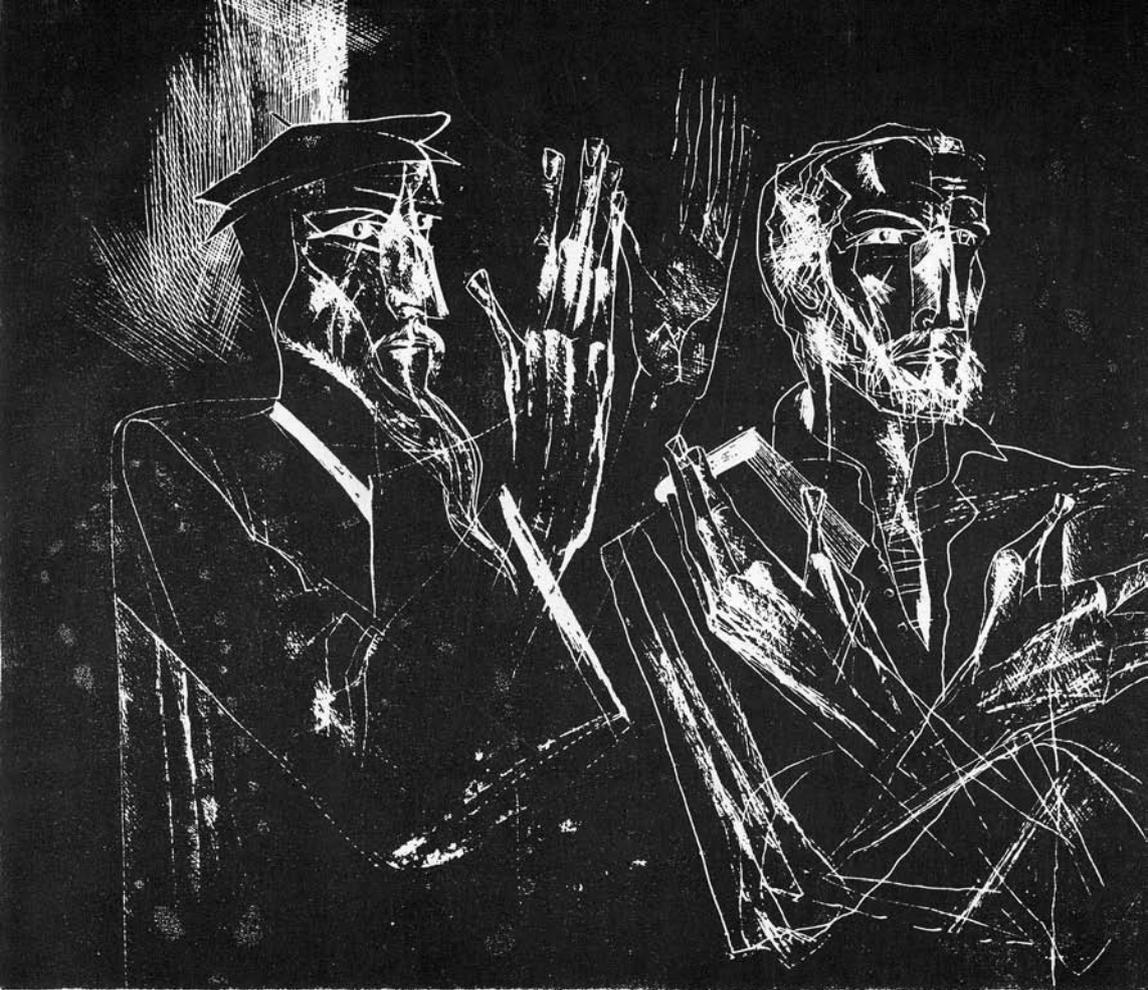
a Lemmi.

Johannes Doherty

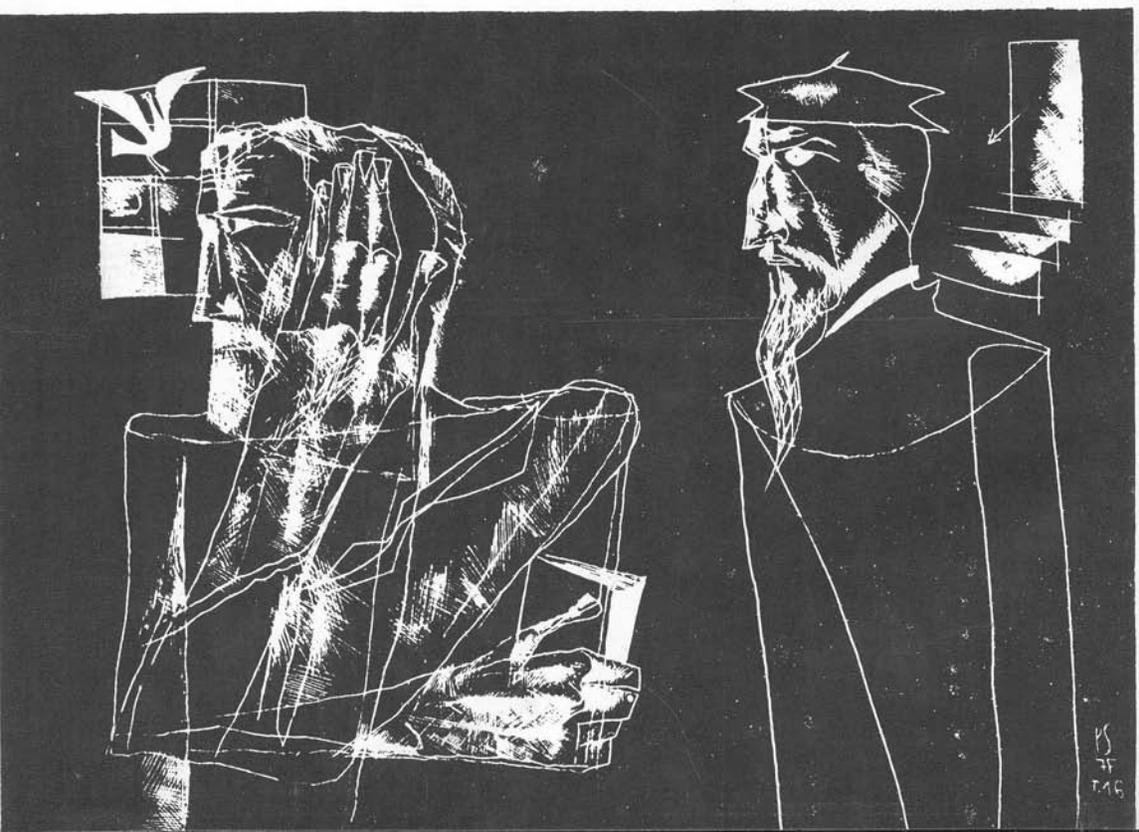
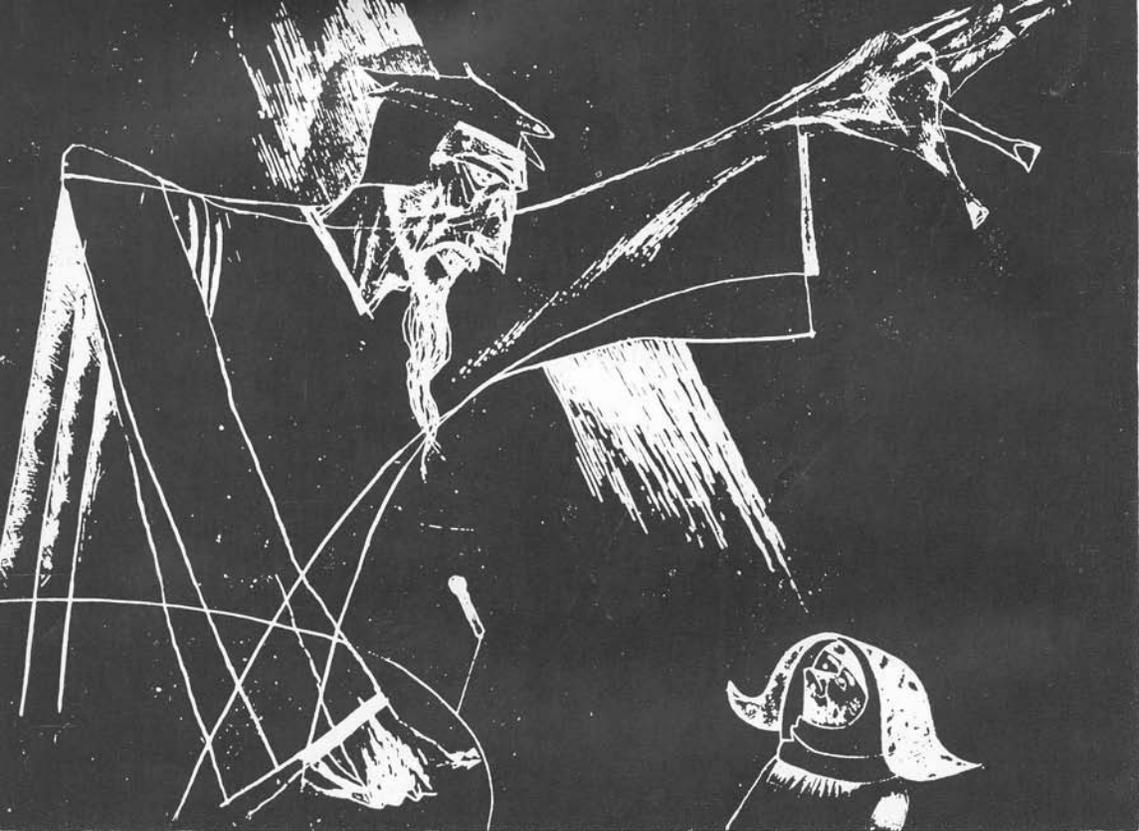
PLUGOR SÁNDOR:

1. SZILÁGYI DOMOKOS

2. AZ ÖREGEK KÖNYVÉHEZ

3—5. CSILLAG A MÁGLYÁN (SÜTŐ-ILLUSZTRÁCIÓK)

(A KORUNK GALÉRIA ANYAGÁBÓL)

A közönség

Az íráshoz való viszony a hagyományos kultúra bomlási korszakában rendkívüli fontosságot kap az új művelődés, a tömegkultúra kibontakozása szempontjából. Ez az új kulturális helyzet művelődéstörténetileg először a nagy példányszámban nyomtatott szöveggel jelentkezett, mégpedig a népkönyvvel, majd a sajtóval. Mielőtt a nyomtatott szöveg a szó tulajdonképpeni értelmében tömegessé válhatott volna, előbb az iskolázottak közé jutott el, a múlt század második felében. Éppen ezért szükséges az írástudás vizsgálata után a társadalom magasabb fokú iskolázottságának viszonyait is vizálni, noha művelődéstörténeti előmunkálatok teljes hiányában itt is inkább csak néhány támpont jelzésére vállalkozhatunk.

Szinte lehetetlen annak a rétegnek a súlyát felbecsülni, amely megáll valahol az írástudás elsajátítása után és az érettségi előtt. Tudjuk, hogy az utolsó népszámláláskor — 1966-ban — a romániai magyar felnőtt lakosság mintegy felerésze rendelkezett nyolcosztályos általános iskolai végzettséggel. Mindenesetre a korszak elején legfeljebb néhány tízezer ember tartozhatott ebbe a kategóriába, azaz a lakosság néhány százaléka. Hasonló a helyzet az érettségizettek arányának tekintetében is. Tény, hogy a korszak végén, 1956-ban a romániai magyar felnőtt lakosság mintegy öt százaléka — több mint ötvenezer ember — rendelkezett érettségi diplomával. 1898-ban viszont a különböző gimnáziumokban félezer magyar gyermek — az évről-évre körülbelül ötvenedrésze érettségizett. Nyilván közel járhatunk az igazsághoz tehát, ha a szóban forgó száz év alatt az érettségizettek arányának alakulását az egyszázad résztől az egyhúszad részig való fejlődéssel szimbolizáljuk. Az érettségizettek rétege századfordulói miniszteri jelentések szerint a középosztályból és a kispolgárságból toborzódott, a munkás és a paraszt származású fiatalok száma elenyésző volt. Az érettségi — a kisszámú reálgimnáziumtól eltekintve — lényegében már az uralkodó osztály, az „úri” társadalom kapuja, a szónak abban az értelmében, ahogyan azt Erdei Ferenc használja, azaz a közigazgatás, a hadsereg, az egyház, valamint a nagybirtok felé irányított. Jellemző ebből a szempontból, hogy a gimnáziumok tantervei a múlt század második felében mintegy rehumanizálódtak, a reáliák a humanioráknak alig több mint egynegyedét tették ki.

A főiskolai képzettség csak ebben a korban kezd az értelmiségi pályákon feltétellel válni. Többségében nem volt főiskolai végzettségű a Kóváry statisztikai munkájában szerepeltetett tizenháromezer értelmiségi (és nem negyvenezer, mint az nyomdahiba folytán szerepel, s ahogy egyik értelmiségtörténeti érdeklődésű szakíró is átvette). Az adatok elemzése alapján úgy tűnik, hogy az értelmiség létszáma a tárgyalt korszakban két-háromszázalékkal jutott el mintegy tízezer fölé — azaz végig a lakosság egy-két század részét tette ki.

Ezzel szemben megváltozott belső szerkezeti megoszlása. Amíg korábban egyházi túlsúlyról lehetett beszélni, már a század második felében jogi végzettségűek, közigazgatási-jogi funkciójúak, a gazdasági életben és nevelésben dolgozók kerültek túlsúlyba. Azaz az értelmiség laicizálódása — amelynek kezdeteit kutatóink századokkal korábban kimutatták — ekkor dőlt el. Igaz, a két háború között időlegesen és viszonylag megnő az egyházi, illetve egyházi kötöttségű értelmiség befolyása, hogy azután a korszak legvégén jelentkezzék a maig ható tendencia, azaz a műszaki és a pedagógusértelmiség előtérbe kerülése, a jogi és teológiai képzettségű értelmiség viszonylagos eljelentéktelenedése. Jellemző a két háború közötti helyzetre, hogy a korabeli adatok szerint az egyetemisták legnagyobb csoportja — egyharmada — papi-pedagógus családokból származott, valamint az is, hogy csak három ezreléke volt munkás eredetű.

Ha már az írástudás tekintetében is jelentős eltolódások mutatkoztak a városok javára, még hangsúlyozottabbá vált ez a vonatkozás a magasabb iskolázás esetében. Nemcsak arról van itt szó, hogy iskola és értelmiségi munkaalkalom zömmel városban volt. A városi gyermekek már induláskor — sajátos kulturális közegben élve — előnyösebb helyzetben voltak. Földrajzilag is azok a tájak ugrottak ki, ahol a városiasodás előbbre volt. Ezerötszáz — többségében tizenkilencedik századi — alkotó értelmiségi adatait összesítve arra az eredményre jutottunk például, hogy Kolozsvár, Nagyvárad, Arad városa több alkotó értelmiségit adott, mint egy-egy kevésbé városiasodott megye, s a megyék közül is az urbanitásabbak, azaz a partiumi megyék mutatói bizonyultak jobbaknak. A három említett város után Temesvár, Marosvásárhely, Dés és Szatmár adott még nagyobb számú alkotó értelmiségit.

Az iskolai oktatás különböző fokozataiban részesült rétegek számszerűségében megragadott alakulását nemcsak azért lenne fontos ismerni, mert az iskolai neveléstörténet leglényegesebb vetülete végül mégiscsak az iskolai munka eredménye,

a végzetek száma, minősége, hanem azért is, mert a képzettség különböző szintjei a tömegkultúra iránti sajátos helyzetet implikálhatnak. Az írni-olvasni tudás elemi fokon még csak alkalmi viszonyt szokott jelenteni az írott kultúrával — különösen olyan közegben, amelyben még a szóbeli kommunikációs formák kizárólagosak. A felsőoktatásban részesültek ezrei, majd tízezei már egy differenciáltabb művelődési igényrendszer virtuális közönségét jelentik. S e két végtel között helyezkednek el a mondjuk középfokon iskolázottak ezrei, tízezei, azok, akik feltevésünk szerint a tömegkultúra kialakulásának idején e kultúra tulajdonképpen közönségét jelentették. Ez az a lendületesen növekvő réteg, amely korábban népkönyveket, kalendáriumokat olvasott, s amely valamikor a századfordulón vált sajtóolvasóvá.

A tömegsajtó

Az első olyan nyomtatott szövegváltozat, amely nagyobb, sokezres tömeghez jutott el, az imakönyveken kívül, a kalendárium, ez az őseriodika volt. Az utóbbi száz-másfélszáz év folyamán a kalendárium valóban tömegolvasmánnyá vált, évről évre több tízezer példányban terjesztett változó értékű művelődési tartalmakat. (Vö. *Ismeretterjesztő közírástunk forrásvidékén*. Korunk Évkönyv, 1974.) Jellemző e kiadványtípus elterjedtségére, hogy 1929-ben is negyvenhét kalendárium jelent meg Romániában magyar nyelven a legkülönbözőbb felekezeti, réteg- és politikai igények szolgálatában. Különleges figyelmet érdemelnek ebből a szempontból a munkáskalendáriumok, amelyek egy új típusú tömegkultúra kialakításában játszottak úttörő szerepet, de általában is a kor közművelődési állapotáról a kalendáriumok a leghűségesebb tanúk.

A sajtó később vált tömegessé, ám amikor ez bekövetkezett, már meg is nyitotta a tömegkultúra korszakát. S noha az utóbbi években sok szó esett a sajtótörténetről, szinte semmi sem történt e hatalmas anyag könyvészeti feltárása irányában, az értelmezési kísérletekben pedig az sikkadt el, ami művelődéstörténetileg elsődleges fontosságú kérdés: a sajtó társadalmiasulása, behatolása a közösség kommunikációs rendszerébe. A továbbiakban éppen erre a kérdésre fogunk összpontosítani, nem azt vizsgálva hát, hogy kik és milyen tartalmakat közvetítettek a sajtó útján, hanem arra, hogy körülbelül kik és milyen számban részesültek abban a társadalmi kommunikációs rendszerben, amelyet a sajtó hozott létre.

Noha az első hazai magyar nyelvű lap, az *Erdélyi Magyar Hír-Vivő*, már 1790-ben létrejött, s noha százötven éve, Pethe Ferenc kolozsvári megjelenésű *Hazai* — később: *Erdélyi* — *Híradója* óta folyamatosan jelentek meg és sokasodtak, szakosodtak a lapok, századunk előtt csak a városi tömegek kis részéhez sikerült eljutniuk, s azokhoz is csak az írástudás, az iskolázás előrehaladásának mértékében, főként a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve. Nem véletlen, hogy ekkor, a századforduló éveiben jelennek meg az első munkáslapok is, 1891-ben Aradon a *Közjólét*, 1901-ben Kolozsvárt az *Erdélyi Munkáslap*. Nem véletlen az sem, hogy jóformán minden kis városban lapok alakulnak ezekben az évtizedekben, noha példányszámuk még mindig inkább százas, mint ezres.

Úgy tűnik, hogy csak a századforduló körül vált gyakoribbá az ezres nagyságrendű példányszám, így például az eleve népújságként induló *Nagyvárad*i *Friss Újság* — amelynél egy időben Ady is dolgozott — nyolcezres színvonalon mozgott a kortársak szerint. Jellemző a lapok számának növekedése is: amíg a kezdetektől 1880-ig másfélszáz lap jelent meg Erdélyben — azok egyharmada pedig Kolozsvárt —, addig a tízes évek sajtóbibliográfiája már közel félezer címet tartalmaz. Egyébként ekkor, a tízes években születettek meg az első olyan lapok, amelyek példányszáma a tízezer fölé emelkedett, legalábbis a kortársak szerint a kolozsvári *Újság* érte el először — a háború idején — a tizenhat-tizenhét ezres példányszámot.

A gyors fejlődés évtizedeit a két háború között a késői virágzás korszaka váltja fel. Monoki kiváló könyvszerzője — amely egyébként sajtótörténeti kutatásunk mindmáig egyetlen reprezentatívabb alkotása — több mint ezerkétszáz címet sorol fel ebből a korszakból. Igaz, a lapok átlagosan négy évfolyamot éltek meg, ami persze azt jelenti, hogy igen sok tétel mindössze néhány számot jelent, s közel félszáz lap élte csak át az egész korszakot. Évi metszetekkel érzékelve a fejlődést, a sajtókiadványok száma 1890-ben 18, 1900-ban 41, 1910-ben már 230, 1935-ben pedig 339. Ez utóbbi volt egyébként a diverzifikációban a csúcspont. A nagy szórás önmagában természetesen nem jelent fejlődést, hanem pusztán annyit, hogy kis példányszámú, kérészerűtlen lapocskák is léteztek. De a polgári sajtóban

éppen a tömegkommunikáció korában jelentkező koncentráció is mutatkozott, nemcsak abban az értelemben, hogy a kolozsvári sajtó mindvégig megőrizte elsőbbségét — a címek egyharmada ide, további harmada Temesvárhoz, Váradhoz és Aradhoz kapcsolódott, ez az összpontosulás azonban néhány nagyobb befolyású lap kialakulásában nyilatkozott meg. A legnagyobb példányszámot a *Brassói Lapok* érte el a harmincas években magas — olykor húsz-huszonöt ezres — szintjével, amelyet melléklapja, a *Népűjság* talán kétszeresen is meghaladott néha.

Demeter János emlékezete szerint a *Falvak Népe* némelyik számát is tizenöt ezer vagy még több példányban nyomtatták, Fuchs Simon pedig úgy emlékezett, hogy az ugyancsak kommunista irányítás alatt álló marosvásárhelyi *Világ* harmincezer példányszámot is elért. Megalapozott, tízezer színvonal körüli lap volt még a *Keleti Újság*, az *Ellenzék*, a *Magyar Nép*, a *Nagyvárad* *Napló*, sőt talán az *Aradi Közlöny*, a *Nagyvárad*, a *Temesvári Hírlap*, az *Új Kelet* és a *Szamos* is.

A sajtótörténet közművelődésünk története utolsó fejezetének nélkülözhetetlen vonatkozása. Nemcsak azért, mert századunk első felében a sajtó teremti meg és jelenti a tömegkommunikációt, hanem ebből következően azért is, mert az egész közművelődési rendszer — benne az irodalmi közízlés, a politikai gondolkodás, a tudományos értesültség stb. — legmozgékonyabb és feltehetően leghatásosabb alakítója lett.

Kép és hang

A tömegkommunikációs eszközök közvetítette tömegkultúra a század első felében, mint láttuk, az írott szövegben jelentkezik, noha már a század elejétől kezdve új változat is mutatkozik. A század első éveitől kezdve létesülnek ugyanis filmszínházak: 1899-ben vetítenek először Kolozsvárt, ahol 1916-ban három filmszínház évi félmillió jegyet ad el. Váradon pedig 1916-ban másfél millió jegy kelt el. A húszas években Gaál Gábor filmelmélettel foglalkozik, és megjósolja a népi kultúra növekvő fontosságát, a nagyobb lapok pedig filmrovatot nyitnak. Nem sokkal azelőtt, hogy — 1927-től kezdődően — a hangosfilm összekapcsolja a képet a hanggal, megjelenik a rádió is: 1924-ben a Minerva már kiadja Adorján Pál *Rádió AEC*-jét, ám a készülékek használatát egy ideig engedélyhez kötötték, engedélyt pedig nehezen lehetett kapni, úgyhogy például Marosvásárhelyt, a *Keleti Újság* tudósítása szerint, 1926-ban huszonegy, Csíkszeredán három rádió volt. Ezzel szemben 1937-ben Aradon közel négyezer rádióelőfizetőt tartottak már nyilván. Országosan a második világháború előestéjére érte el a készülékek száma a negyedmiliót, ami viszont azt jelenti, hogy minden tizenötödik háztartásban volt rádió. Jellemző ebből a szempontból Jordáky Lajosnak a kolozsvári munkásság körében végzett 1938-as felmérése, amikor is úgy találta, hogy a megkérdezettek több mint kilencdedre járat lapot — legtöbbször a *Jóestét* címűt —, de csak hatvanadrészt volt rádiója. S ha a film meglehetősen be is hatolt a közösség művelődési szokásaiba, a sajtó továbbra is megtartotta vezető szerepét, a rádió vagy éppenséggel a lemezjátszó még csak a jobb módúak szűk körére korlátozódott. (A teljesség kedvéért állapítsuk meg, hogy a rádió az ötvenes évek elején tört be a közösség művelődési életébe, amikor a készülékek száma meghatszorosodott, hogy azután a következő évtizedben a televízióval váljék a tömegkommunikációs rendszer teljessé.) A film, a rádió, a hanglemez kérdését csak a kép teljessége kedvéért vetettük fel futólag, s ha nem szoltunk — nem is szólhattunk — a változásról, amit a kulturális igény- és ízlésrendszerben előidéztek, lehetséges, hogy egy alaposabb művészetszociológiai kutatás talán még forradalmibbnak találná, mint azt, ami a sajtó behatolása következtében előállt.

A könyv

Legkésebb a tömegkönyv jelentkezett. A fejlődés azonban ezen a téren is jól megfogható. Könyvnek csak a 48 lap feletti nyomtatványokat tekintve, a kiadott könyvek száma magyar nyelven a tizennyolcadik század utolsó évtizedében 56, azaz évi 5,5 volt, a múlt század utolsó évtizedében 750 — évi 75 —, a két világháború között pedig körülbelül 3000, azaz évi átlagban másfélszáz. (A korabeli bibliográfusok által felvetett mintegy hatezer cím felerészben 48 lapnál kisebb terjedelmű!) A számok azonban inkább könyvészeti, nyomdatörténeti jelentőségük ebben az esetben, a kiadványok nagy része ugyanis a szó mindennapi értelmében nem olvasmány. Innen, valamint a könyvkiadás transzilvanista szelleméből — többek között az egyetemes kultúra műveinek szinte teljes kikapcsolásából

— adódik, hogy a könyvkiadás jóformán alig kerül vonatkozásba az olvasási irányulásokkal. Az emberek mást olvasnak, mint amit a lapok, nyomdák, kiadók itthon megjelentetnek, és fordítva.

Ezt a megállapítást — amely egy kortárs megfogalmazásában a régi *Korunk*-ban hangzott el — a különböző társulati és üzleti alapon létrejött kölcsönkönyvtárak nyomtatott katalógusainak elemzése is alátámasztja. Ezekből egy olyan olvasási szerkezet mutatkozik meg, amelyben az első világháború után például Jókai kiemelkedő primátusa mellett Mikszáth, valamint Verne, Herczeg Ferenc, Zola és Courts-Mahler a listavezetők — nevek, amelyekkel egyáltalán vagy alig találkozunk a hazai könyvkiadásban. Jellemző, hogy egyedül Courts-Mahlert adnak ki a fentiek közül, s azt is az üzletesebben gondolkodó *Brassói Lapok*. A belső kiadás és olvasás szkizofréniája mellett a könyv viszonylatában említésre méltó az, hogy a szakszervezeti és általában a munkásmozgalom rendkívül igényes, korszerű és a nemzetet az egyetemessel példamutatóan egyeztető könyvtárrendszert bontakoztatott ki. Nagy Istvánnak a *Korunk* 1939-es évfolyamában megjelent írása szerint 35-40 munkáskönyvtár működött Erdélyben (lásd erről *Olvasmányok — ötven évvel ezelőtt*. Művelődés, 1976. 12.), miközben a könyvtári viszonyok igen sok kívánnivalót hagytak maguk után, hiszen egy 1929-es adat szerint összesen háromszázötven könyvtárban egymillió könyv volt, ami azt jelenti, hogy egy felnőttre átlagosan körülbelül egy könyvtári kötet jutott, az egyes könyvtárakra pedig kevesebb mint háromezer kötet. (A könyvtárak számának értékeléséhez említsük meg azt, hogy a százok néhány év leforgása alatt félezer népkönyvtárat létesítettek!) Megjegyzendő, hogy ez időben külföldi kiadók nem kevés olcsó könyvvel árasztották el a piacot, ha tehát az olvasottságot csak a hazai könyvkiadás alapján mérjük föl, erősen hamis képet kapunk.

Az elmélet

A tömegkultúra kialakulása — úgy tűnik — a kortársakban alig tudatosodott. A fejleményeket — a sajtó hatalmát, a film, a rádió megjelenését, mértékét, következményeit és gyakorlati velejáróit kevéssé élték át. A szociológiának baloldali ismeretágként való mellőzöttsége folytán a valóságfeltárás alig-alig jelentkezik. Csupán néhány szocialista értelmiségi — Turnowsky, Jordáky — végez szociográfiai szűrőpróbát, majd pedig a *Hitel* kezdeményez a háború előtt ilyen irányban a Gáll Ernő által is méltányolt statisztikaibb közelítésben, de bizonyos eszmei szűrők alkalmazásával (például a munkáskultúra vonatkozásait elhanyagolva). A valóság nem ismeretében a kultúrkritika impresszionisztikus, olykor dilettáns, noha voltak viszonylag komoly kezdeményezések is: Erdélyi Pál már a század elején könyvtárstatisztikai vonatkozásokra hívja fel a figyelmet; arra például, hogy az akkori Háromzék területén tíz főre jut egy kötet könyv. Elméletileg is megalapozott kultúrpolitikai elképzelés alig jelentkezik. Igaza volt Venczel Józsefnek, amikor megállapította, hogy a kultúra „csonkán és egyoldalúan fejlett, belső elvi alapvetése laza és szakadozott, az egységes irányítást nélkülöző, intézményei nem a feladatoknak megfelelő rendszer parancsszavára, hanem ötlepszerűen létesítettek”. S ha zavaróan hat is az, hogy Venczel nem vesz tudomást a magas színvonalon kibontakozó munkásművelődés intézményhálózatáról, javára írandó viszont, hogy megállapításának éle elsősorban a korábban Mocsáry, majd Aradi Viktor által is bírált EMKE tevékenységére irányult. S noha a művelődésemélet szintjén a század elejétől kezdve voltak hasznos kezdeményezések — például a kolozsvári egyetemen 1901-től könyvtártudományi kurzust vezettek be —, csak a legjobbak, mint Gaál, élük át, amint láttuk, az új kulturális állapot egyes vonatkozásait. (Vö. *A régi Korunk a közművelődésről*. Művelődés, 1976. 2.)

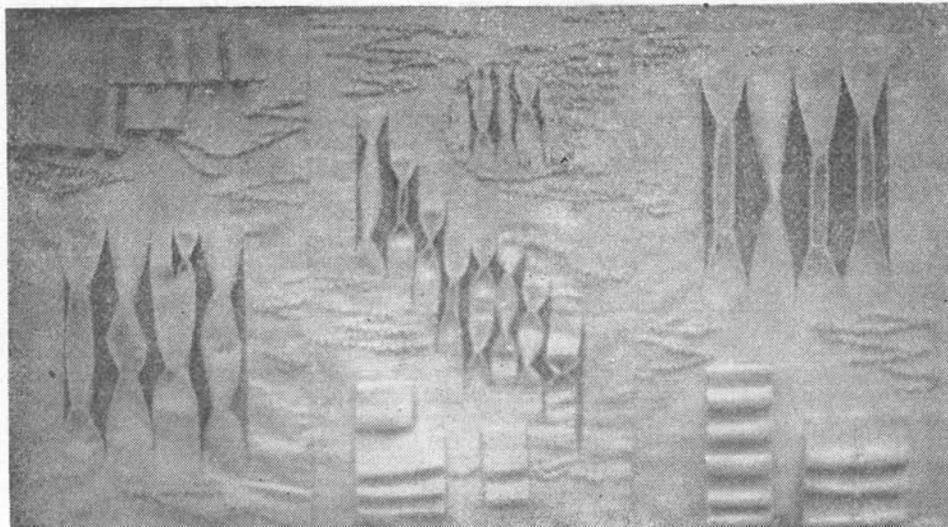
Következtetések

A tömegkultúra korábbi előzmények után századunk első felében bontakozott ki, olyan körülmények között, amikor a polgári kultúra mellett erősen érzékelhető volt még a polgári előtti nemesi kultúra befolyása, és már határozottan jelentkezett az új, a munkáskultúra. Ahogyan a hagyományos, nem ipari társadalmak művelődését elsősorban a népi kultúráról szerzett ismeretek alapján lehet rekonstruálni, az ipari társadalom művelődéstörténetének kulcskérdése: a tömegkultúra. A tömegkultúra vizsgálata időszerű, amennyiben közvetlen mögöttes rétegének felfejtése nélkül a jelen sem érthető teljes mértékben, s csak ez az elemzés képes leleplezni olyan mentalitásbeli reflexeket, amelyek olykor a kul-

turában évtizedekkel, néha századokkal mélyebben gyökereznek. Ilyen negatív örökségnek érezzük mindenekelőtt az elitszemléletet, amely már a szóhasználatban is megnyilvánul, amikor a népoktatás, tömegsajtó, tömegkönyv fogalmat pejoratívává teszi azzal, hogy *magas* kultúrával, felsőoktatással ellentételezi. Továbbá az irodalomcentrizmust, amely kevésbé veszi tudomást a más — elsősorban a tudományos — jellegű szöveges tartalmakról, illetve a nem szöveges üzenetekben nyilatkozó művelődési formákról. (Jellemző ebből a szempontból, hogy a két háború közötti mintegy ezerkétszáz lap közül a marosvásárhelyi *Tudomány és Haladás* néhány száma képviseli egyedül a kizárólagos, profilszerű természettudományos és műszaki ismeretterjesztést, noha számos sajtóorgánumban kaptak helyet hasonló tartalmak.) Mindezekkel összefügg művelődéstörténetünkben a közművelődés történetének elhanyagolása, a kulturális gyakorlatban pedig a tömegkultúra elméleti feldolgozásának — a valóságfeltárásnak, a teoretikus kiértékelésnek és a gyakorlati következtetések levonásának — hiánya.

A közművelődés története megkülönböztetett eszmei ösztönzésekkel és tanulságokkal szolgálhatja hát a jelen közművelődés ügyét. Am ezt a szerepét csak akkor töltheti be, ha a már ismert — de az eddigiek során alig felhasznált — statisztikai, könyvészeti és másfajta forrásanyag alapján szintetikus összképet tud megrajzolni. A szintézis egyszerre eredménye és feltétele is a kutatómunkának, feltétele is, mert éppen az összkép fehér foltjai jelölik ki leghatékonyabban a további kutatások irányát. Egyes — olykor semmitmondó — művelődéstörténeti részletek elemző feldolgozása helyett tehát a két végponton látunk időszerű feladatokat: a lehetőleg teljes forrásanyag számbavétele és rendszerezése, valamint az ebből adódó nagy körvonalak korszerű szemlélet jegyében való megrajzolása. (Hogy mennyire fontos lenne a forrásanyag számbavétele, arra nemrég Mózes Huba hívta fel a figyelmet időszaki sajtónk vonatkozásában, de a feladat időszerű más források — könyvtári katalógusok, könyvkiadás stb. — tekintetében is.)

Hogy viszont mennyire szükség van a szintézisre, azt talán egy melléfogásom szerencsés sorsával érzékeltethetném a leginkább. Nemrég félreértés folytán egyik cikkemben — „sajtótörténetünk mintegy hétezer időszaki kiadványáról” szóltam (mintegy kétezer helyett). Amikor a hibát észrevettem, úgy döntöttem, meg sem próbálom helyrehozni, hanem megvárom, akad-e valaki, aki észreveszi, szövést. Gyanítottam, ha azt írtam volna például, hogy *A Keleti Újság*, rögtön többen felszisszennek s megrónak, hogy annyit sem tudok, mi volt a lap pontos címe, egyszerűen részlethibán azonnal rajtakapnak, de egész sajtótörténetünk egyik összefoglaló adata esetében nagyjából azt írhatok, amit akarok. A kísérlet sikerült: hibámat senki sem tette szóvá. Parkinson törvénye beigazolódtott: szenvedélyeket csak kis tételek szoktak kiváltani. — De nem örvendtem a sikernek.

G. Olosz Ella: Plasztikus szőnyeg